

S. Lackovits Emőke

Török hatások a bakonyi és Balaton-felvidéki hímzett református liturgikus textileken, valamint a paraszti hímzéseken

A magyar református egyház liturgikus textíliái különösen alkalmasak a magyar hímző művészet történetének tanulmányozására – állapította meg a 20. század 30-as és 40-es éveiben Palotay Gertrúd. Ezek a textil emlékek a kor jellegzetes magyar munkái, sem alapanyagukat, sem ékítményeiket, sem színüket liturgiai előírások nem kötötték meg.¹ Egészen korán, a 19. század végén, jelesen 1875-ben Rómer Flóris bencés szerzetes hívta fel elsőként a figyelmet a Veszprémi Református Egyházmegye becses értékeit képviselő, hímzett liturgikus textíliáira.² Közöttük különösen szép, egyedülálló darabokat nevezett meg, amelyeknek egy része közel áll a török hímzésekhez, és ezek ma is megtalálhatók a Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Múzeumában. Ez az a 15 db liturgikus textil, amelyek a Gyűjtemény törzsanyagát alkotják, és amelyek ma egy állandó egyházművészeti kiállításban láthatók.³

Az 1934. évi Országos Református Kiállításról írott ismertetésben a Protestáns Szemle 1934. évi, 11. évfolyamában Felvinczi Takács Zoltán már felhívta a figyelmet e liturgikus textíliák között megtalálható török és törökös magyar hímzésekre.⁴ Java részüket 1940-ben, majd 1942-ben Palotay Gertrúd feldolgozta ugyan, azonban több török és törökös magyar hímzés az ő munkáinak megjelenése, sőt, a szerző halála után vált csak ismertté. Közülük később néhány már szerepelt Takács Béla monografikus igénnyel írott kö-

¹ Palotay G. 1936. 1., Kiss Á. 1881.

² Rómer F. 1875 és uó 1860. 164–165., 186.

³ S. Lackovits E. 1996. 163.

⁴ Felvinczi Takács Z. 1934. 577–580.

tetében.⁵ Azonban a teljes anyag számbavétele és elemzése a mai napig nem történt meg. Különösen mostohán kezelt a dunántúli emlékanyag, amellyel mind Palotay Gertrúd, mind Takács Béla csupán csak érintőlegesen foglalkoztak, teljes körű elemzést velük kapcsolatban nem végeztek. Igaz, ennek az emlékanyagnak különösen figyelemre méltó része csak az utóbbi másfél évtizedben vált igazán hozzáférhetővé.

Jelenlegi ismereteink szerint e textíliás emlékek a 16. századtól a 20. századig terjedő időszakban készültek, és az Egyházkerület egészéből származnak. Számuk összesen 979 db, amely a gyülekezetekben és az egyházkerületi Tudományos Gyűjteményekben őrzötteket együtt jelenti. Közülük két 16. századi, húsz 17. századi és hetvenkilenc 18. századi textília ismert, azonban ez még mindig nem a teljes számbavétel.

1774-ben a Tatai Egyházmegye, majd nyomában a többi is, elrendelte az egyházközségek klenódiáinak és liturgikus textíliáinak összeírását, az őrzés helyének megnevezésével.⁶ Ezek a liturgikus tárgyakat felsoroló inventáriumok kitűnő források, belőlük megtudható, hogy az adott időben milyen és hány textíliát birtokolt egy-egy egyházközség. Gyakori, hogy e textíliák hímzéséről, alapanyagáról, színéről is közölnek adatokat. Ezeket az összeírásokat rendszeresen elvégezték a későbbi korokban is, így a 19. században, majd a 20. században egyaránt, sőt, az utóbbi évszázadban immár háromszor. A különböző korokból való inventáriumok jó adatokat nyújtanak a liturgikus textíliák számának változásáról. A ma ténylegesen meglévő emlékanyag mennyiségileg jóval kisebb a leltárakban szereplőknél. Ennek oka, hogy az emlékanyag jelentős része időközben elpusztult, több esetben éppen a hozzá nem értés vagy a gondatlanság következményeként.

Ezen összeírásokból ugyanakkor megtudhattuk, hogy egyes egyházközségek tulajdonában török terítők, valamint törökös hímzések is voltak. Ugyanis a török varrás megnevezés többnyire a stílusra és nem a származásra utaló. Így pl. Veszprémben egy, Győrött tizenegy, Tatán négy, Nagyvázsonyban egy, Szomódon egy, Sárke-

⁵ Palotay G. 1936a, 1936b, 1937, 1940, 1941. 289–315.

Takács B. 1983.

⁶ S. Lackovits E. 1996. 166.

resztesen ugyancsak egy török terítőről tettek említést. Közülük Győrben ma még hármat (1., 2., 3. ábrák) őriznek, míg a sárkeresztesi, amely az egyik győri török terítővel megegyező, a Székesfehérvári Szent István király Múzeum tulajdonába került. A többi viszont elveszett, vagy pedig elrongyolódott. Közelebbi adatunk nincs róluk, bár a szomódit és a nagyvázsonyit Palotay Gertrúd 1940-ben még látta.⁷ Ezek a hímzett török textíliák különböző úton kerülhettek a református egyházközségek tulajdonába. Részben kereskedelmi úton, török, örmény, görög, zsidó, de magyar kereskedők révén is. A hódoltság idején különösen megelevenedtek ezek a kereskedelmi kapcsolatok, amelyeket a háborúk sem szüntettek meg.⁸ Nemcsak hímzett textíliák, hanem alapanyag (bulyavászon, jancsárpátyolat, török patyolat, török vászon), valamint hímzőfonal (arany-, ezüst- és selyemcérna, skófiúm) is eljutott a kereskedelem révén a magyar nyelvterület közösségeibe. Török varró mesterek és varróasszonyok (bulyák) ugyancsak dolgoztak itt nálunk, s az ő munkájuk sem hagyható figyelmen kívül, hiszen ismeretes az, hogy nem egy nemesi udvarban török varróasszonyokat foglalkoztattak, sőt, ún. kótyavetyén való vásárlásuk, valamint ajándékozásuk is szokásos volt. E tekintetben figyelmet érdemlőek a magyar nemesasszonyok török főemberek feleségeivel való olyan közeli kapcsolatai, amelyeknek alapján tőlük nem egy esetben hímzésmintákat kértek és kaptak.⁹ Ugyanakkor zsákmányolással, a zsákmányként szerzett ingóságok adásvétele során, sarcként avagy ajándékképpen is hozzá lehetett jutni a hímzett textíliákhoz, amelyek közül azután jelentős számú díszített kendő, terítő kegyes adományként egy-egy református templom liturgikus textiljei közé került. Nem hagyható figyelmen kívül az a bizonyítható adat sem, hogy a törökök a 17. századtól a hímzéseket már nemcsak egyedi darabként, hanem sorozatban, háziiparszerűen is készítették, amit azután kereskedelmi úton terjesztettek.¹⁰ A balkáni anyag és az ide irányuló kereskedelmi kapcsolatok kutatása minden bizonnyal újabb adatokkal bővíti majd ed-

⁷ Palotay G. 1940, 1941. 295., S. Lackovits E. 1996. 187.

⁸ Palotay G. 1936b. 7.

⁹ Takáts S. 1915. 292–294., 1917. III. 175–176., 1914. 24., Gervers-Molnár V. 1983. 16.

¹⁰ Gervers-Molnár V. 1983. 16.

digi ismereteinket. Református vallású végvári katonák pedig nem egy esetben adományoztak egyházuknak zsákmányolt, hímzett török textíliákat. Alkalmanként az ilyen adományozásokat írásban is megörökítették. Példa erre egy székelvujai és egy hídvégardói ajánlékozás.

A székelvujai úrasztali terítőre rávarrták a textília megszerzésének és az egyházközség tulajdonába kerülésének történetét.

*Ezen keszkenyöt hogy igyekezett Lajos Sámuel
Hadnagy Török Haboruba megszerzett
Ezer hét száz Nyoltzvan Kiletzben Amidön
lett volna Török Ellenségivel szemben
' S mint jó hazafiu azt megtartotta Számára
Reformáta Ekklesiának Vajába már által is atta
Utoljára ezegyet ki kérem hogy ezen
készkendő akinek árra vérem
Megtartani emlékezetül úgy hiszem nem szemérem
Mert ugy osztan többnek szerzésére
magamat nem ígérem.*

Hasonló módon került rá az ajánlékozás története és indoklása száz esztendővel korábban a hídvégardói török terítőre:

Joh. 3. A szél a hol akar fujni fu, stb.

A H. V. Ar dai ekklesiában lakozó Tiszt. Szikszai Sámuel nevü prédikátor úr idejében a bölts Isten, ns. és nzts. vzlő Paál Deák uram szívét, lelkét a maga ditsósságének elő mozdítására Landor Fejér vár alatt való hadakozásában fel indította illy képpen: ha az Úr megáldván az ő jó voltából és haza hozánd az Ő népe közzé az Isten ditsósságéről el nem felejtkezem. Mellyre való nézve az Úr oda való létemet meg áldotta és adta ezt a meg ígért asztralra való szép materiát, egy aranyos kendővel együtt: én is felül meg nevezett Paál Deák tiszta indulatból adtam ezeket a meg nevezett jókat a H. V. Ar dai ekklesiában levő templombéli sz. sákramentumnak eszközei közzé az 1688-dik esztendőnek karátsony havának 24. napján. Bede Albert, Rátz Tamás uraimék bíróságokban, ak-

*kori öreg Kótzán János egyházfíságokban, Szabó István, Szabó Márton, Beke János és Madar Mihály esküdtségükben.*¹¹

A török–magyar gazdasági és kulturális kapcsolatok nem szakadtak meg, a 18. században is éltek, s a török díszítőstílus ekkor még változatlanul elfogadott volt. Nem zárható ki az sem, hogy kereskedelmi úton még ez idő tájt is kerültek hozzánk hímzett textíliák, amelyek közül több jutott liturgikus célra református gyülekezeteknek. Erről vall az az 1715-ben történt ajándékozás, amelyet a sárkeresztesi református egyház protocollumába feljegyeztek. Ez a bejegyzés arról tudósít, hogy a teljes felületén gazdag hímzéssel borított textíliát, amely feltehetőleg eredetileg török turbántakaró lehetett, 1715-ben Hochburg Jánosné adományozta a sárkeresztesi református gyülekezetnek. Az adományozás tényét bejegyző személy a készítést is az ajándékozónak tulajdonította, holott a terítő tökéletesen megegyezik az egyik, 17. századi győri török kendővel, ami valószínűleg ugyancsak turbántakaró volt, de amelyet úrasztali terítőként használtak. Felvetődik a kérdés, hogy ennyire hiteles másolatot sikerült készíteni, vagy a bejegyző ismeretei voltak pontatlanok? Feltevésünk szerint eredeti török munkáról van szó. Palotay Gertrúd felvetette annak lehetőségét, hogy némely török munkának tartott hímzés valójában magyar készítmény, azaz kitűnően sikerült másolatról van csak szó. Előfordult ugyanis, hogy alig volt lehetséges annak megállapítása, eredeti-e, avagy nálunk készült másolata csupán egy-egy textilis emlék a török hímzések valamelyikének.¹² Ez a dilemma mára sem szűnt meg, feloldani még a legalaposabb összehasonlító elemzéssel, az alapanyag és a hímzőfonal vizsgálatával is nehézséget jelent.

Az eredeti, hímzéssel ékített török textíliák mellett nagy számban található a református liturgikus textilek között ún. törökös magyar hímzések, amelyeknek mintakincse gazdagon tartalmaz török motívumokat, és ezek elrendezésében is megfigyelhető a török hatás. A hímzések mellett szintén nem elhanyagolható a mintásan szőtt török kelmék, a selymek, a brokátok hatása a magyar hímzésekre, a ma-

¹¹ Palotay G. 1941. 294., Takács B. 1983. 119.

¹² Palotay G. 1941. 296. A sárkeresztesi adatot és a textília megtekintésének lehetőségét Gönczö Sándor helybéli református lelkésznek köszönöm.

gyar hímző kultúrára. E török hatásokkal kimerítően Palotay Gert-rúd, majd nyomában Gervers-Molnár Veronika foglalkozott. Utóbbi Ipolyi Arnold textilgyűjteményének elemzése során.¹³ Jelen dolgozat csupán arra vállalkozik, hogy az általuk vizsgált anyagot a dunántúli, ill. ezen belül a Veszprém megyei emlékekkel kiegészítse, egybevesse, rámutatva egyes elemeknek a paraszti hímző kultúrában való meglétére vagy azoknak teljes átalakulására.

A hímzett török terítőknek egész felületet beborító díszítményeivel szemben a magyar textíliákon az ékítmények csupán a sarkokban, a szélközepeken és legfeljebb a geometrikus középrészen helyezkednek el. A feliratok pedig a szélközepeken vagy a geometrikus középrészen olvashatók. Ezek a textil emlékeken a sarokminta mindig hangsúlyos, a szélközepeken lévő ugyan egyszerűbb, de a fő mintával rokonságot mutató. E típusról a körülfutó, folytatólagos keretcsík hiányzik (4. kép). Némely török hímzés is hasonló szerkezetű. A minta elrendezésének módja azonban a magyar hímzéseket levegősebbé, áttekinthetőbbé tette, sajátos stílust is adva ezzel nekik. A minta elrendezésének, a szerkesztésnek egy másik, ugyancsak török változata az, amikor az egyes motívumok rézsútosan, vagyis a síkkal hegyes szöveget bezárva helyezkednek el, amely szerkezet azután a paraszti hímzéseken is gyakran megjelenik (5. és 6., 6/a. kép). Ez nagy számban előfordul a párnávegeken, de halottas lepedők szélén is. A Múzeum Néprajzi Gyűjteménye több ilyen textilemléket őriz.

Bár a mintakincsben sok esetben kimutatható a török jellegzetesség, azért nem hagyható figyelmen kívül, hogy hazánkat nemcsak keletről, hanem nyugatról is érték hatások, ugyanakkor létezett egy saját díszítéstílus is. Ismeretes, hogy egy-egy keleti motívum nyugati közvetítéssel érkezett hozzánk, viszont mi is közvetítettünk keletről nyugatra, s ennek eredményeként az általunk közvetített elemek egy idő múlva ismételtén hozzánk jutottak vissza.

Kétségtelenül török hatásról árulkodnak a református úrasztali textíliáknak azon gyakran megjelenő hímzsmintái, amelyek a török textileken ugyancsak előfordulnak. Ez az a mintakincs, amely valójában a legnagyobb hatással volt a liturgikus textíliák hímzése-

¹³ Palotay G. 1940., Gervers-Molnár V. 1983.

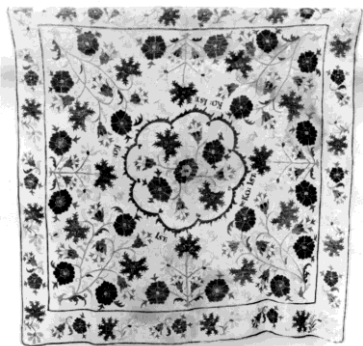
ire. Azonban addig, amíg ezek a mintaelemek, mintarészek egy török hímzés felületén kivétel nélkül azonos értékűek és jelentőségűek, vagyis azonos nagyságban s arányban találhatók, beborítva a kelme egészét, addig a magyar munkákon ez a motívumegyüttes hangsúlyosabb, valamint jelentéktelenebb részletekből tevődik össze, vagyis a kelme felületén való elrendezésükben egyfajta alkotói szabadság érvényesült.

A magyar hímzőskultúrára gyakorolt török díszítőművészeti hatás kimutatására legeredményesebb megközelítésnek vélhetően a motívumok összehasonlítása és a felület kitöltési módjainak elemzése bizonyul. Természetesen lehetőségeink annyit engednek meg, hogy a leggyakrabban szereplő és leginkább jellemző mintakincessel foglalkozzunk csupán, viszont már ez is megmutatja a legfontosabb kapcsolódási pontokat.

Az egyik legjellegzetesebb minta az egy tőből kiinduló, egymást keresztező kettős virágág. Bár a kompozíció maga aszimmetrikus, a két oldal mégis egyensúlyban van. Ezt figyelhetjük meg a 18. század elején egyik pápai úrasztali kendőn (7. kép), de e jellegzetességre Veszprém megyei textilemlékeken kívül más dunántúli liturgikus textíliák is több példát szolgáltatnak. Ugyanez látható egy másik, az előzővel közel azonos korú pápai, valamint egy balatonfüredi úrasztali terítőn (8. kép). A török minták sajátossága az európai reneszánsz mintakincessel szemben az, hogy míg utóbbit az egy korszóból kiemelkedő vagy az egy tőből kinövő, kétfelé ágazó virágbokron ülő páratlan számú virág jellemzi, addig előbbin az egymást keresztező szárazon többnyire páros számú virág helyezkedik el, amint ez remekül látszik egy másik balatonfüredi úrasztali kendőn (9. kép).

Gyakran előfordul az egy oldalra hajló, de egymást nem keresztező két szár, amelyek közül a kisebbik egy nagyméretű virágot hajt, amint az a 18. századi pápai terítőn is jól látható (10. kép).

Kedvelt minta volt és meglehetősen általánosnak mondható az egy oldalra hajló virágág, amelynek jellemző változata a félkörívben hajló egyetlen ág, hajlatában egy nagy virággal, amint ez az 1700-ból való pápai úrasztali kendőn megfigyelhető. Ugyanezen textilemléken megtalálható a legkedveltebb mintaelem is, a sarlós vagy fogazott levél, ez esetben jellegzetes magyar megfogalmazásban, a fogak végén apró gömböcskékkel (11. kép).

1. kép. Török terítő.
Győr, 17. század

2. kép. Török terítő.
Győr, 17. század

3. kép. Török jegykendő.
Győr, 17. század

4. kép. Úrasztali kendő.
Pápa, 18. század

5. kép. Párnahaj.
Veszprémvarsány, 19. század

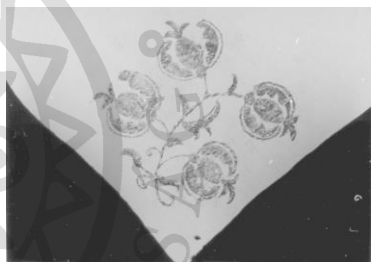
6. kép. Lepedőszél.
Kerta, 1911

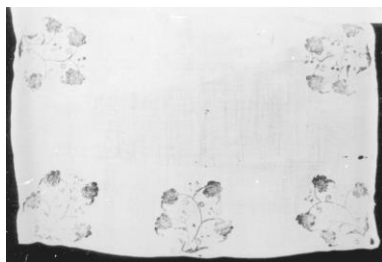
6a. kép. Párnahaj.
Szentgál, 19. század

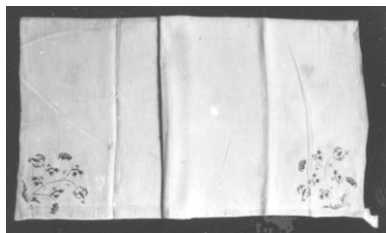
7. kép. Úrasztali terítő.
Pápa, 1721

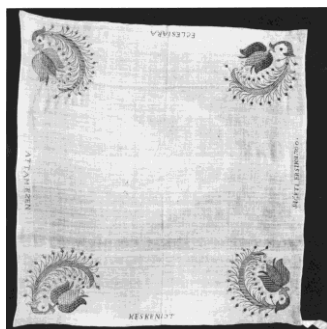
8. kép. Úrasztali terítő.
Balatonfüred, 18. század

9. kép. Úrasztali kendő.
Balatonfüred, 18. század

10. kép. Úrasztali kendő.
Pápa, 18. század

11. kép. Úrasztali kendő.
Pápa, 1700

12. kép. Úrasztali kendő.
Pápa, 17–18. század

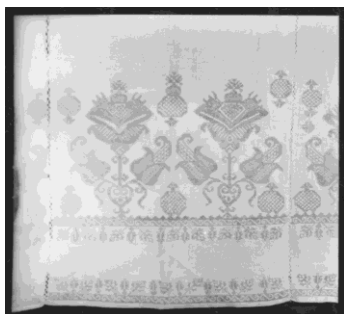
13. kép. Úrasztali kendő.
Pápa, 1740

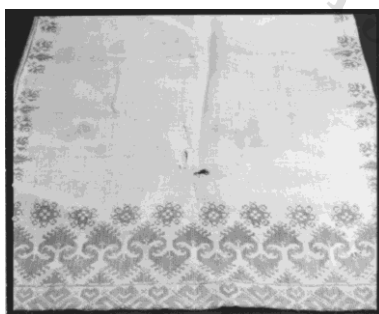
14. kép. Sarlós levelek közé fogott
gránátalmák. Lepedőszél.
Veszprém megye. 19–20. század

15. kép. Úrasztali kendő.
Balatonfüred, 18. század

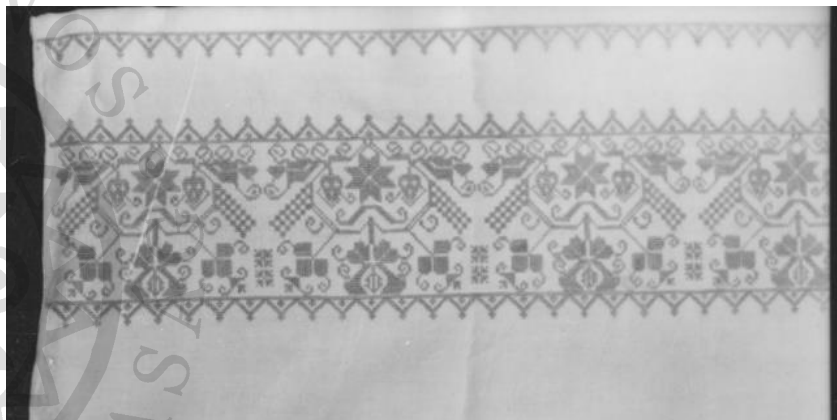
16. kép. Halottas lepedő részélete.
Bakonyszombathely, 1908

17. kép. Farkasnyomas
(macskanyomos) párnahuzat.
Bakonyszombathely, 1900 k.

18. kép. Lepedőszél töredéke. Veszprém megye, 19. század

19. kép. Halottas lepedő. Túskevár, 1906

20. kép. Halottas lepedő széle.
Pápa, 19. század

21. kép. Halottas lepedő.
Pápa, 19. század

22. kép. Halottas lepedő.
Bakonyzentiván, 1908 k.

23. kép. Párnacsúcs.
Egeralja, 19–20. század

24. kép. Párnahaj.
Bakonytamási, 19–20. század

25. kép. Párnahaj.
Veszprémvarsány, 19–20. század

26. kép. Fonalas zsák. Dudar, 19. század vége

Az egyik legkedveltebb, gyakran előforduló, nagy hatású minta a csaknem bezáródó körbe kunkorodó, csigavonalban meghajló ág, amely egy belsejét kitöltő virággal fejeződik be. Kerületén apró ágacsok ülnek, rajtuk többféle, váltakozva ismétlődő virág helyezkedik el. Ilyen a 17. század végéről, 18. század elejéről való egyik pápai úrasztali textília, amelyen egyéb jellegzetességek is megtalálhatók, mint pl. az ív belső részének karéjai, s bennük térkitöltő járulékként a pöttyök. Utóbbiak az előképen minden bizonnyal islogok lehettek, mint a török hímzések kedvelt díszítőelemei (12. kép). Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy ebben az esetben eme motívum együttes megformálását egyszerre már barokkos vonalvezetés is jellemzi, ami feltétlenül többletet jelent a hasonló díszített textilek között.

Az egy oldalra hajló, nagy virágot hajtó és a csigavonalban kunkorodó virágos ág kereszteződéséből fogalmazódott meg az az 1740-ben készült pápai úrasztali terítón látható kompozíció, amelyen a sarokmotívum merevsége még erősen emlékeztet a török előképre (13. kép).

A liturgikus textileken lévő motívumegyüttesek, a kompozíciók teljessége különféle növényi elemekből állt össze, amelyeknek egy jelentős része keleti eredetről árulkodik. Igaz ugyan, hogy ezek döntő többsége az európai reneszánsz hímző művészetben is megtalálható, így meglétük a török hódoltság előtti magyar díszítőművészetet ugyancsak jellemezte, azonban a református liturgikus textíliákon való megjelenésük mégis sajátos ábrázolás. Döntően keleti jellegzetességeket hordoznak, de magyar megfogalmazásban. Épp ez teszi egyedülállóvá őket. Ide, e növényi együttesbe, a „reneszánsz és török kertbe” sorolhatjuk a gránátalma, a szegfű és a lant formájú tulipánok változatait, továbbá az akantuszlevelet (sarlós vagy fogazott levél), a ciprust, a török körtét (mir-i-bota), a jácintot és a forgórózsát. Legáltalánosabban és leggyakrabban megjelenő közülük a különböző változatokban előforduló gránátalma, amelynek gyakori megjelenítési módozata a csikokra bontás. Általánosnak mondható az ábrázolásoknak az a fajtája, amikor a növényi elemeket más növényi elemekkel töltik ki, mint pl. a gránátalmát vagy a fogazott levelet. Ezeknek egyik módja az, amikor a sarlós levelek közé valamilyen virágot vagy termést zárnak,

amint az a 18. század elejéről való több pápai, de más dunántúli úrasztali terítón is látható, amely esetekben a gránátalma került ide, némiképp eltávolodva ugyan az előképként szolgáló török terítők megfogalmazásaitól. Ugyanez az ábrázolási típus a paraszti hímzéseken is, így pl. a lepedővégeken ugyancsak kedvelt volt (14. kép). Azonban ezek a paraszti alkotások esetlenebbek, gyakran elrajzoltak, viszont az ábrázolni kívánt termés, virág felismerhető itt is. Tulajdonképpen ennek a típusnak a lényege, hogy a felületen, akár a sarkokban, akár a széleken vagy az ékített textília közepén mindig egy nagyobb növény, termés jelenik meg, amely egy kisebbet zár be. Gazdag variációi egész Dunántúlról ismertek.

Általános ábrázolásként szinte minden hímzett textílián megtalálhatók a nagy virágból kinövő apró, háromcsúcsú, hegyes levélvégek, amelyeket a gránátalmák felső részén is elhelyeztek. Jól példázza ezt a balatonfüredi 17. század végi úrasztali kendő sarokmustrája (15. kép). Ugyancsak ezen alkalmazott jellegzetesség a virág belső részének karéjos kiképzése is, amely szintén nem egyedülálló ábrázolás, elsősorban az úrasztali textileken figyelhető meg.

Gyakori a szögletesen fekvő „S” alak, amely többnyire ismétlődni szokott. Paraszti hímzéseken különösen szívesen alkalmazták szélezáró csíkként az egymást követő, fekvő „S” alakból álló mintasort, az ún. *seses* mintát (16. kép). Lepedők szélein mondható elsősorban gyakorinak, de párnavégeken is előforduló. Az „S” alak maga is aszimmetrikus forma, s a primitív művészetekben általánosan megtalálható. Előfordulása gyakori a keleti népek körében, igazolva elterjedtségét és rendkívüli kedveltségét közöttük.¹⁴ Számunkra pedig ez egyúttal a minta ősiségét is jelenti. Széles körű alkalmazásának bizonyítéka, hogy mind az úrihímzések, mind a paraszti hímes vásznak mintakincsében egyaránt jelen van. A 18. század elejéről való balatonfüredi úrasztali kendő különösen merev sarokmintája egyetlen fekvő „S” alakból ágazik ki, ágain kétféle növényi elemmel, amelyeket, az árnyalást helyettesítendő, több színnel varrtak ki. A színezésről általában elmondható, hogy benne kevés török hatás érvényesült e textilféleségeken. A több szín-

¹⁴ Lükő G. 1942. 166.

nel (arany, ezüst, színes selyem), árnyalás nélkül vagy a más színű kontúrral (barna, fekete) való hímzés a színgazdagságot, az árnyalást hivatott kifejezni, illetve helyettesíteni. A török textíliákra jellemző színpompát azonban a törökös magyar hímzéseken nem találjuk meg. Teljesen hiányzik róluk, még a leggazdagabb ékítményekkel rendelkezőkről is, nem csupán Dunántúlon, hanem Felöldön vagy Erdélyben egyaránt.

A Veszprém megyéből jelenleg ismert református liturgikus textíliák mindössze e néhány török jellegzetességet mutatják fel, amelyek közül a formakincs bizonyult a legmaradandóbbnak. Mint a törökös magyar hímzéseken, úgy általában ezeken is jól látszik, hogy a virágok stilizáltak és megfigyelhető bennük némi merevség, bár mozgalmasabbak, hajlékonyabbak az eredeti török mustárnál. Szabadabb, kötetlenebb formát kaptak – Palotay Gertrúd szavaival élve – „európai szellem hatotta át őket”, s ez erősebb-gyengébb elváltozásokat eredményezett rajtuk, amelyeket a magyar hímzők végeztek el, jellegzetes stíluskeveredést is létrehozva.¹⁵

Összegzésképpen megállapítható, hogy a Dunántúli Református Egyházkerület liturgikus textíliái nagyszámú és változatos mintakincsrel rendelkeznek, amelyek között a törökös magyar hímzésekre jellemző valamennyi sajátosság megtalálható. Így pl. a tulipán, a szegfű, a forgórózsa, a gránátalma-változatok, továbbá a gránátalma és a sarlós levél kisebb növényi részekkel – virágokkal, levelekkel – való kitöltése, valamint a virágszirmok karéjos szélézárása, de még az ívsoros minta is előfordul, közepében virágcsokorral. Megtalálható még e textilemlékeken a részarányos virágbokrok között magányosan álló fa, virág vagy csak a pusztá levél.

A paraszti hímzések alapanyaga az úrihímzések alapanyagához viszonyítva durvának mondható, hisz ez házilag szőtt kender vagy pamutos kendervászon. A hímzőfonal mindig vastag, olyan, amelyet az alapanyag megkívánt, festett szőrfonal (gyapjú) vagy sodrott pamutfonal, amit ugyancsak színes változataiban alkalmaztak, többnyire pirosat és feketét, de előfordult a sárga, sőt az ekrű is. A mintákat sok esetben az elrajzolás jellemzi, de gyakran csak a

¹⁵ Palotay G. 1941. 304.

készítő által történő átfogalmazásról beszélhetünk. Viszont a teljes felület kitöltésére való törekvés ezeket a kompozíciókat egészen eltávolította az előképektől. A török vagy törökös motívumok azután csupán alig-alig észrevehetően vannak jelen rajtuk, hisz ezek a török hatások valamennyiükön csak közvetve érvényesülhettek. Határozott, vaskos formák jellemzik őket, díszítményeik pedig foltban elhelyezettek, amint ez a már közölt ábrákból is kitűnik.

E fonalas munkák mintakincsét és a felületet beborító kompozíciókat alaposan megvizsgálva mégis megállapítható, hogy rajtuk ugyanúgy megtalálhatók a törökös mustrák és az elhelyezésben, elrendezésben megmutatkozó törökös megfogalmazások. Ilyenek a *macskanyomosnak* vagy *farkasnyomosnak* nevezett minták, amelyek a textília felületének többnyire egyharmadát beborítják, és kizárják más díszítmények megjelenítésének lehetőségét. Ezek a hímzések a török brokátszövetek mintázatára emlékeztetnek. Nem elképzelhetetlen, hogy ezek előképül szolgáltak a korabeli alkotóknak (17. kép).

E vászonzímzésekben megtalálhatók a sarlós vagy fogazott levelek, általában virágszárakon elhelyezkedve. Előfordulnak ciprusorral elegyesen, de gránátalmával együtt is. Létezik olyan lepedővég, ahol a levelek belső széle karéjosan kiképzett, és ezek fogják közre a gránátalmát, amint az a 14. ábrán látható.

A paraszti textíliák esetében is kedvelt minta volt a tulipán, valamint a szegfű. Utóbbinak van egy egészen különös változata, amelyen a szálszámolással megformált szegfűk egészen merevek és geometrikus alakzatot mutatnak. Elsősorban a merevség a szembetűnő ennél a változatnál, és mindenekelőtt ez emlékeztet a törökös jellegzetességekre (18. kép).

A török díszítőművészet hatása ugyancsak tetten érhető azokon a vászonzímzésekben, amelyeken a fő mintasor kazettás elrendezésre törekedve húzódik a lepedő szélén végig. Ez a megfogalmazás jellemzi azt a lepedővéget, amelyen két-két gránátalma fog közre két-két tulipánt, egy másik változaton pedig apró ciprusok a csillagot, s ezek keretbe foglalva maguk is gránátalmát alkotnak, amelynek belsejét ennek megfelelően kétféle növényi elem tölti ki. Ezekből nőnek ki azután a tulipánok által közrefogott gránátalmák (19. kép). Hasonló elrendezéssel rozmaring, fenyőág és rozet-

ta szintén előfordul. Kedvelt volt a fogazott levelekből kiemelkedő háromcsúcsú levélkompozíció is. Ez, úgy véljük, továbbfejlesztett változata annak a mustrának, ahol növényi elemek más növényi elemeket töltenek ki. Ugyanennek egy másik változatán szívből kinövő és kétfelé ágazó tulipán látható, amely azonban az úrasztali textíliák török körtéire (mir-i-bota) emlékeztet. Közöttük ugyan ezen szívből emelkedik ki a tulipánba ágyazott, belsejét mutató gránátalma. Alkotójuk kacsokat és sarlós leveleket is elhelyezett rajtuk. A fő mintaelemeket pedig olyan gránátalmákkal választotta el egymástól, amelyeket apró szegfűkkel és hármás levélcúcsokkal kombinált. Ez a rendkívül gazdag, változatos hímzéstípus kisebb módosításokkal több lepedőszélen is megjelenik. Egyik a másiktól többnyire abban különbözik, hogy széllezáró mintáik eltérők (20., 21., 22., 23., 24. képek).

További török hatásról árulkodik a mintáknak rézsútosan, ill. változó szögben, rézsútosan való elhelyezése, amely tulajdonképpen jobbra dőlő egymásutániságot jelent, ahol a minták az alappal hegyesszöget zárnak be. Elmondható, hogy ez a legáltalánosabban és leggyakrabban előforduló szerkesztés. Ott is megjelenik, ahol a főminta már mindenféle törökös hatást nélkülöz, a széllezáró csík azonban még erről árulkodik. Előfordul ugyan olyan rendezési elv is, amikor ez az azonosság, azonos módon való szerkesztés jellemzi mind a fő-, mind a széllezáró mintákat. Azonban hozzá kell tennünk, hogy ezt a típusú megfogalmazást mégis döntően a széllezáró mintacsíkok őrizték meg, amint arról több, bemutatott ábra is tanúskodik (25., 26. kép). Feltétlenül meg kell jegyezni azonban, hogy ezek a minták, ezzel megegyező vagy ehhez hasonló elrendezés nemcsak a Veszprémi Laczkó Dezső Múzeum gyűjteményében található meg, hanem másutt is előfordul, felbukkan a Balaton-felvidéken, a Bakonyalján, a Kisalföldön, Erdélyben. Terjedésükhöz nagymértékben hozzájárultak a mintakönyvek, mintakendők.¹⁶

E rövid, mondhatni szűkre szabott áttekintésben mindössze csak felvázolhattuk azokat a református liturgikus és a paraszti, többnyire kultikus textilekre jellemző sajátosságokat, amelyeknek

¹⁶ Balogh Jánosné Horváth T.–Katona E. 1999. 7–43.

kiterjedt, Kárpát-medencei elemzése még várat magára. Ennek szükségességére kívántunk rámutatni, tisztelegve az előtt a széles - körű, mind számában, mind alaposságában tiszteletet parancsoló gyűjtő- és feldolgozó munka előtt, amelyet Gazda Klára végzett el, s amelynek tárgyi emlékei ma Sepsiszentgyörgyön a Székely Nemzeti Múzeum Néprajzi Gyűjteményében, a textilgyűjteményi egységben található meg. Amennyiben egyszer ez a nagy összehasonlító motívumelemzés elkészül, akkor a vizsgálódás körébe feltétlenül bevonandó majd a balkáni emléanyag is. Vélhetően a balkáni kapcsolatok feltárása a magyar, s közelebbről a Veszprém megyei hímezőművészet múltjáról egyaránt új adatokat fog felszínre hozni, amelyeknek művelődéstörténeti jelentősége sem lehet elhanyagolandó, lebecsülendő.

Irodalom

- BALOGH Jánosné HORVÁTH Terézia – KATONA Edit
1999 Anna Peirin hímezésének múzeumi pályafutása. *Néprajzi Értesítő* LXXXI. 5–48.
- EMBER Mária, V.
1972 A XVII. századi magyar hímezések motívumkincse. *Folia Historica* I. Budapest. 45–80.
1980 *Régi textíliák*. Budapest.
- FELVINCZI TAKÁCS Zoltán
1934 Török és törökös magyar hímezések a református kiállításon. *Protestáns Szemle* 11. Budapest. 577–580.
- GERVERS-MOLNÁR Veronika
1983 *Ipolyi Arnold hímezésgyűjteménye az Esztergomi Keresztény Múzeumban*. Budapest
- KISS Áron
1881 *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Budapest
- KOSÁRY Domokos
1983 *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest
- LACKOVITS Emőke, S.
1996 A dunántúli reformátusok liturgikus textíliái a 16–19. században. *Magyar Egyháztörténeti Évkönyv* 2. Budapest. 163–190.
- LÜKŐ Gábor
1942 *A magyar lélek formái*. Budapest

PALOTAY Gertrúd

1936a A debreceni református egyház régi terítői. *Debreceni Szemle* 10. 3–5., 84–94.

1936b *A győri református egyház régi török kendője, s némely tanulsága*. Győr

1937 A miskolci református egyház régi hímzései. *Történetírás I.* 5–6. Budapest

1940 *Oszmán–török elemek a magyar hímzésben*. Budapest

1941 A magyar református templomok úrasztali terítői. In: Kovács J. I. (szerk.): *Magyar református templomok*. Budapest. 289–315.

RÓMER Flóris

1860 *A Bakony*. Győr

1875 A pápai református egyház levéltára és régibb terítői. *Vasárnapi Újság* aug. 15. 522. Budapest

SUPKA Magdolna

1938 *A magyar úri hímzés*. Budapest

TAKÁCS Béla

1983 *Református templomaink úrasztali terítői*. Budapest

TAKÁTS Sándor

1914 *Régi magyar nagyasszonyok*. Budapest

1915 *Rajzok a török világból I.* Budapest

1917 *Rajzok a török világból III.* Budapest

TÁPAY-SZABÓ Gabriella

1941 *Magyar úri hímzés*. Budapest